

GRANASZTÓI OLGA

Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I.

*A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai
1772–1785*

„Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén” címmel a *Magyar Könyvszemle* 2003/2. számában publikáltam első kutatásaimat a svájci Société Typographique de Neuchâtel könyvkiadó és kereskedőház (STN) magyarországi kapcsolatairól.¹

Már akkor foglalkoztatott a kérdés, hogy az egyik legjelentősebb európai könyvkiadó vállalatnak a Habsburg Birodalom más, fejlettebb városaival, legfőképp Béccsel voltak-e, és ha igen, milyen intenzitású kapcsolatai, amikor Svájc felől nézve a birodalom egyik legtávolabbi városában, Pesten a Weingand és Köpf kereskedőpárossal 1781-től jelentős és sikeres együttműködést épített ki a francia könyvek terjesztésére.

Akkori cikkemben Robert Darntonnak az *Enciklopédia* európai terjesztéséről szóló könyvére támaszkodva azt írtam, hogy az STN levéltári irataiban meglepő módon Bécsről nem esik szó, vagyis nem folyt komoly kereskedelem a birodalmi fővárossal.² Ez a feltevés abból a félreértésből eredt, hogy a Darnton által az *Enciklopédia* kapcsán átnézett anyagokban bécsi kereskedők neve valóban nem bukkant fel.³ A cég hatalmas levéltári hagyatékában csak célzott kutatással lehetett megbizonyosodni ennek ellenkezőjéről. A több mint huszonötezer levelet számláló STN Levelestár feldolgozottsága időközben egyre több szemponttal gyarapodott, így jelenleg már tizenegy bécsi levelezőpartnert tartanak számon, összesen harminchárom levéllel.⁴ A munka előrehaladtával az is kiderült, hogy az STN első cikkemben már emlegetett megbízottja, Durand ügynök európai körútjáról, így bécsi és pesti tartózkodásáról készített részletes beszámolóit szintén fennmaradtak, további kereskedői megrendelésekkel.⁵

¹ GRANASZTÓI Olga: *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpf könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788)*. = *Magyar Könyvszemle* (119.) 2003. 166–186.

² GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 10.

³ DARNTON, Robert: *L'aventure de l'Encyclopédie*. Paris, 1982. Perrin.

⁴ Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel (BPUN): Fonds de la Société Typographique de Neuchâtel.

⁵ Vö. GRANASZTÓI Olga: „A legkülönbözőbb könyveket olvasni.” *Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon*. = *Sic Itur ad Astra* (20.) 2009. 139–153.

Nemrégiben egy amerikai történész, Jeffrey Freedman „The Process of cultural exchange: Publishing between France and Germany” című kiadatlan doktori disszertációjára hívták fel figyelmemet osztrák könyvtörténészek.⁶ Az 1991-ben készült dolgozat komoly forrásfeltáró munkával, az STN-ben található levelek alapján Németország, lényegében a Német-római Birodalom területeként meghatározható nagy nyelvi és kulturális egység könyvkereskedelmét dolgozta fel a francia könyvek terjesztését vizsgálva. Freedman megközelítése (Robert Darnton tanítványaként) – a német könyvkereskedelem csupán Bécsig terjedő vizsgálata ellenére – a térségre vonatkozóan elsőként jelölt ki egy új irányt: a nyomdatermékeket az irodalmi kommunikáció legfontosabb eszközeinek tekinti. Nem azt vizsgálja, hogy a francia szellem és kultúra hatása mennyire volt jelentős, hogyan érvényesült, hanem azt, hogy a nyomtatott kommunikációt ekkor meghatározó francia nyomdatermékek milyen kulturális cserekapcsolatokon, milyen csatornákon és hogyan terjedtek el; különös tekintettel a gazdasági szempontokra, valamint a terjesztést meghatározó helyi tényezőkre.

Freedman megközelítésében a bécsi és prágai (azaz a Német-római Birodalom részét képező két ország, Ausztria és Csehország fővárosaiban működő) könyvkereskedők kapcsolatai külön figyelmet kaptak,⁷ viszont az STN jelentős pesti és pozsonyi partnereinek tevékenységére a szerző már nem tért ki. A Habsburg Birodalom összetett gazdasági és politikai helyzetéből eredő egyenetlenségek bemutatásához ugyanakkor – főként a cenzúra és a könyvbehozatal terén – át kellett lépnie a Német-római Birodalom határát Magyarország felé.⁸ A németiség határát már neki is nehéz volt meghúznia Magyarországnál, és nem csak a Habsburg Birodalomhoz való tartozása miatt. Az STN levéltárából előkerült levelek azt mutatják, hogy a pozsonyi és pesti dél-német származású könyvkereskedők működése a francia könyvek behozatalában a francia–német kulturális transzfer sajátos megvalósulásaként is felfogható: német származású kereskedők a franciát és a németet egyaránt használó közönségüknek importálták eleinte nagyobb számban az eredeti, majd egyre inkább a német fordításban megjelenő francia könyvújdonosságokat; ehhez az egyik kapocs a németországi könyvkereskedelem olajozottan működő hálózatrendszer volt. Példaként említhetnénk a pozsonyi Anton Löwét, aki korábban az ulmi Bartholomäi alkalmazottja volt; ennek köszönhetően már 1771-től részt vett a lipcsei könyvvásáron, és állandó kapcsolatban állt észak-német kereskedőkkel.⁹ Löwe fog-

⁶ FREEDMAN, Jeffrey: *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*. Princeton University, 1991. A teljes német nyelvterületre összpontosító munka nem jelent meg nyomtatásban; talán ezzel is magyarázható, hogy csak meglehetősen késéssel vált ismertté a térség könyvtörténészei előtt. Freedmanra a legújabb publikációk már gyakran hivatkoznak. Vö. FRANK, Peter R. – FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850*. Wiesbaden, 2008. Harrasowitz.

⁷ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 229–262.

⁸ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 258–260.

⁹ PAVERCSIK, Ilona: *Anfänge Norddeutscher Orientierung im ungarischen Buchhandel*. In: *Contribution à l’histoire intellectuelle de l’Europe: réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. Ed.: Fr. Barbier, I. Monok. Bp.–Leipzig, 2008. Országos Széchényi Könyvtár, 133.

lalkozott legkorábban francia könyvek árusításával. Ezek zömét a lipcsei vásárról szerezte be. Fontos megjegyezni, hogy a neuchâteliek teljes kínálatához hozzá lehetett férni Lipcsében, noha ők maguk nem voltak jelen. Kiadványaikat nagy mennyiségben baseli és berni kereskedők árusították viszonteladókként.¹⁰ Löwe kapcsolatai és francia orientációja szempontjából nem mellékes az sem, hogy egykori alkalmazója, Bartholomai azok között a német kereskedők között volt, akik legelőször kerültek (1769-től) az STN-nel közvetlen üzleti kapcsolatba.¹¹

Az STN és Weingandék közötti levelezés arra hívta fel a figyelmet, hogy 1781-től a pesti kereskedőpáros francia könyvkínálata jelentős mértékben a neuchâteliek által forgalmazott kiadványokra épült,¹² de már korábban is árusítottak neuchâtelii kiadású könyveket. A hibás könyvek jegyzékében (1773–1780) szereplő, *Oeuvres* (1775) című Rousseau-összkiadást a lipcsei Weidmanns Erben und Reich küldte meg nekik, ez pedig összefüggésbe hozható az STN már említett közvetett, de markáns jelenlétével a lipcsei könyvvásáron.¹³ Weingandék levéltári hagyatékából, amely az 1785-ös osztozkodás miatt keletkezett, további kapcsolatokra következtethetünk.¹⁴ A francia könyvbeszerzések vélhető partnereihez fontos forrásul szolgál a Weingandnak és Köpf özvegyének osztozkodásakor keletkezett jegyzék az üzleti tartozásokról: ez alapján 1785-ig Franciaországban a strasbourgi Académische Buchhandlunggal (Librairie Académique), a Hohenfeldt und Embserrel és Treuttellel álltak kapcsolatban: a tartozás alapján nem is elhanyagolható mennyiségű könyv után halmozták fel adósságukat.¹⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy az Académische Buchhandlung és Treuttel tartós üzleti kapcsolatban állt az STN-nel.¹⁶ A tartozások jegyzékéből az is kiderül, hogy Svájcban a genfi és berni tipográfiai társasággal szintén

¹⁰ A lipcsei vásár katalógusában az STN saját kiadványai gyakran baseli és berni kiadású könyvekként szerepelnek. Vö. FREEDMAN, J: *La Société Typographique de Neuchâtel et l'Allemagne*. In: *La Société Typographique de Neuchâtel 1769–1789. Actes du colloque 31 octobre au 2 novembre 2002*. Éd.: Robert DARNTON, Michel SCHLUP. Neuchâtel, 2005. Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel, Gilles Attinger, 476.

¹¹ FREEDMAN: *i. h.* 2005. (10. jegyzet) 485.

¹² GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 176–186. A megrendelésekre részletesen l. GRANASZTÓI Olga: *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*. Bp. 2009. OSzK – Universitas Kiadó, 92–97.

¹³ BFL. Intimata a.m. 272. 5. melléklet. Vö: FREEDMAN: *i. h.* 2005. (10. jegyzet) 476. A Weidmanns Erben und Reich könyvkereskedő cég kiemelkedően fontos partnere volt nemcsak Weingandéknak, hanem a 80-as évektől a pozsonyi Doll testvéreknek és Benedictnek is. Vö.: PAVERCSIK: *i. h.* 2008. (9. jegyzet) 139–140.

¹⁴ Budapest Főváros Levéltára. Pesti tanácsi iratok. Intimata a.m. 272. A Weingand és Köpf özvegye közötti osztozkodási dokumentumok közül különösen a kereskedőpáros 1785-ig közösen vitt üzletének tartozásait rögzítő jegyzék az érdekes. Ehhez l. még: GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők. II. Weingand és Köpf.* = Magyar Könyvszemle (33.) 1926. 296–297; PAVERCSIK Ilona: *A „megvilágosodott írók” munkái a pesti könyvkereskedelemben*. In: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Szerk.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, 1996. Csokonai Kiadó, 81–88.

¹⁵ BFL. Intimata a.m. 272. mellékletek

¹⁶ BPUN Fonds de la STN: Correspondants, Répertoire Géographique

együttműködtek. De mint az STN-nel folytatott levelezésük bizonyítja, volt még néhány olyan svájci kereskedő, akit a jegyzék nem fed fel, hiszen nem tartoztak mindenkinek. Ahogy az STN-nel fennálló fontos kapcsolatra nem lehet belőle következtetni, úgy az sem derül ki, hogy 1781 előtt a tiltott könyveket megjelentető genfi Nouffer volt az első svájci kiadó, akivel Weingandék üzletet kötöttek.¹⁷ A tartozások jegyzékében egyébként legnagyobb részt bécsi kereskedők neve fordul elő: amennyiben Weingandék francia könyvbeszerző kapcsolatait térképezzük fel, a számtalan bécsi partner közül elsőként csak Gräffer és Kurczbeck jöhet szóba mint olyanok, akiktől az STN-nel való kapcsolatfelvétel előtt (1781 előtt) lehetett francia könyveket rendelni. A többiek, Wucherer, Hörling, Wappler és Stahel csupán 1783 után nyitottak üzletet. Közülük főleg Hörling és Stahel foglalkozott francia könyvek terjesztésével.

Az 1780-as évek elején Weingandék még német kereskedőkön keresztül szerezték be a francia termékeket: a tartozások rangsorában második helyen álló Lipcse a vásár miatt kiemelkedően fontos színhelynek számít.

A tartozásokat szemlélve Bécs 1785-ig Weingandék működésében a második legfontosabb beszerzőhely volt – szerepét tehát nem lehet lebecsülni –, de úgy tűnik, nem a francia könyvek tekintetében.¹⁸ Az STN levéltárában őrzött bécsi források összevetése a már feltárt, illetve a most előkerült magyar vonatkozású iratokkal éppen annak tisztázásában segít, hogy az 1780-as években Bécs mint birodalmi főváros milyen tényleges szerepet játszott a francia könyvek közép-európai terjesztésében, hogyan emelkedett ki a Habsburg Birodalom könyvpiacának hierarchizálódási folyamatában.¹⁹ Az STN magyar vonatkozású forrásai azokra a tényezőkre is felhívják figyelmünket, amelyek alapján megállapítható, hogy a József-kori Bécs az új könyvkiadást befogadásában lassan tört az élre, főként a reformintézkedésekre adott válasz dinamikusa szempontjából. Ha csak rövid ideig is, de a magyarországi kereskedők a helyi közönség számára versenyképes kínálattal rendelkeztek a külföldi könyvek behozatalának kedvező körülményei miatt. 1785-ig egyetlen bécsi kereskedő sem lépett tényleges üzleti kapcsolatba az STN-nel, noha erre – mint az alábbiakban kitérek rá – lett volna lehetőségük. A francia könyvekkel szemben tanúsított óvatosság érzékelhetően az 1784-re újracenzúrázott *Catalogus Librorum Prohibitorum* kibocsátásával oldódott fel, s ekkorra értek be a könyvkereskedelem

¹⁷ GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 171–172.

¹⁸ Főleg latin és német nyelvű kiadványok állhattak a megrendelések mögött. Vö. PAVERCSEK Ilona: *Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchhandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* = Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie (27.) 2004. 373–386.

¹⁹ Ugyanezt a problematikát érintette Csehország és Bécs viszonylatában MADL, Claire: *L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'approvisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohème dans la seconde moitié du XVIIIe siècle.* In: FRIMMEL, Johannes – WÖGERBAUER, Michael: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert.* Wiesbaden, 2009. Harrasowitz, 174–175, 185.

liberalizálását célzó intézkedések is: számos új üzlet nyílt, többen a francia könyvek terjesztésétől várták vállalkozásuk sikerét.²⁰

A már Mária Terézia uralkodása idején is működő, privilégiumokkal rendelkező kereskedők – mint Trattner vagy Gräffer, akik engedéllyel régóta foglalkoztak francia könyvek árusításával – beszerzési csatornáiról források hiányában keveset tudunk. Az illegális könyvbehozatal bizonyára működött, de a könyvkereskedők féltek a szigorú cenzúra következményeitől, és ez visszavetette a tiltás alá eső francia könyvek nagyobb arányú behozatalát.²¹ Ugyanakkor a korabeli beszámolók szerint a tiltólistákon szereplő könyvek elterjedését nem lehetett megakadályozni, és ebben a kereskedőknek közre kellett működniük. Még egy olyan nagy tekintélyű üzletember is, mint Trattner – egy új kutatás szerint – szintén a pornográf könyvek importálásából tett szert vagyonára, aminek köszönhetően Ausztria első mechanikus papírgyárát tudta létrehozni.²²

A francia könyvek zöme Franciaország határához közel fekvő, elsősorban holland, német és svájci könyvkiadóknál jelent meg, kisebb részük pedig Franciaországban. A Habsburg-területeken javarészt tiltott kiadványokat az 1770-es években ritkán szerezték be közvetlenül a kiadótól. De még az 1780-as évek elején is, úgy tűnik, csak Weingand élt ezzel a lehetőséggel, és fordult az STN-hez, illetve már ezt megelőzően más svájci kiadókhöz. Különben leginkább a németországi kereskedelmi kapcsolatok működtek, amelyek Bécsbe is eljuttatták a megrendelt kiadványokat.²³ Többek között Frankfurt (Esslinger, Deinet), Ulm (Bartholomai), Mannheim (Fontaine) és Berlin (Pitra, Walther) játszottak ebben jelentős szerepet, illetve az 1770-es évektől a lipcsei vásár vált a legjobb beszerzési hellyé.²⁴ II. József trónra lépése előtt elsősorban ezek a német kapcsolatok állhattak a Bécsben legálisan vagy akár illegálisan terjesztett francia kiadványok mögött. Gräffer, Ghelen, Kurczbeck, Krauss, Bader (valamint Trattner) azok a bécsi kereskedők, akik már az 1770-es évek végétől megfordultak a lipcsei könyvvásáron, ahol minden könyvújdonsághoz hozzá lehetett jutni.²⁵ Az 1781-ben Párizsban megjelent *Almanach de la Librairie* ugyanezeket a neveket sorolja fel mint akikkel Párizsból ér-

²⁰ A József-kori bécsi könyvkereskedelem átalakulásához l. BODI, Leslie: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. Wien–Köln–Weimar, 1995. Böhlau Verlag, 67–82; SEIDLER, Wolfram: *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785*. Szeged, 1994. Scriptum Kft. 28–65. BACHLEITNER, Norbert – EYBL, Franz M. – FISCHER, Ernst: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, 2000. Harrasowitz, 123–157.

²¹ BACHLEITNER–EYBL–FISCHER: *i. m.* (20. jegyzet) 111.

²² SCHOLZ, Sabine: *Die Entwicklung der österreichischen Pornographiegeseztgebung seit 1740*. Frankfurt a.M., 1999. P. Lang, 49.

²³ HAUG, Christine: „In Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rar”. *Zu den Distributions- und Vermarktungsstrategien von Geheimpliteratur in der Habsburgermonarchie*. In: FRIMMEL–WÖGERBAUER: *i. m.* (19. jegyzet) 233, 236.

²⁴ HAUG: *i. h.* (23. jegyzet) 227–242. FREEDMAN: *i. h.* 2005. (10. jegyzet) 475–489.

²⁵ WITTMANN, Reinhard: *Soziale und ökonomische Voraussetzungen des Buch- und Verlagswesens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: H. G. GÖPFERT, G. KOZIELEK, R. WITTMANN. Berlin, 1977. Camen, 15.

demes üzletet kötni.²⁶ Az *Almanach* egyébként az egész Habsburg Birodalomból még négy város kereskedőit említi: Pestet (Weingand és Köpf), Pozsonyt (Löwe), Prágát (4 névvel), valamint Salzburgot (Mayr). A kutatások mai állása szerint párizsi kereskedővel közvetlen kapcsolatban csak Trattner állt: 1768–1774 között Desaint-nel jelentős üzleteket bonyolított le.²⁷

Az 1770-es évek második felétől megélénkülő magyarországi könyvkereskedelmet nem lehet leválasztani a német nyelv és kultúra által meghatározott egységről. Főszereplői ebből a térségből származtak: a Magyarországon üzletet nyitó könyvárusok, Michael Benedict, Johann Doll, J. M. Weingand, J. G. Köpf és Anton Löwe mind bajorok voltak.²⁸ Az általuk terjesztett könyvek nyelvi összetétele sem sokban tért el a német nyelvterülethez tartozó többi város kereskedőitől, legfeljebb valamivel több volt a latin, és kevesebb a német. A magyar könyvek jelenléte alig mérhetően befolyásolta ezt az arányt. Származásuknak és önálló üzletnyitásukat megelőző tanulóéveiknek köszönhetően magyarországi működésüket olyan németországi kereskedelmi kapcsolatokra alapozhatták, amelyek egyrészt biztosították a kezdeti nehézségek leküzdését, másrészt a naprakész tájékozottságot és a gazdasági előnyt is jelentő bizalmat.²⁹ Az elmaradott magyarországi kulturális viszonyok korlátok közé szoríthatták a könyvkereskedelem fejlődését, de a tárgyalt időszakban terjesztett külföldi könyveket figyelembe véve a pozsonyi Löwe, Doll és Benedict vagy a pesti Weingand és Köpf páros kínálata minőségileg nem maradt el a német térség többi kereskedőitől. Gárdonyi Albert Weingand és Köpf 1779-es katalógusának kínálatáról szólva úgy fogalmaz, hogy a rendkívül becses könyvanyag beillett volna bármelyik bécsi vagy lipcsei könyvkereskedésbe.³⁰ Az STN levéltára a már idézett lipcsei és francia forrásokhoz hasonlóan azt tanúsítja, hogy a kisebb megrendelések ellenére a hazai kereskedőket megbízható partnerekként tartották számon a nyugat-európai központokból terjesztett új könyvtermés hálózati rendszerében. Sőt, Pest és Pozsony, ha csak átmenetileg is, de helyzeti előnybe került Bécshez képest a tiltott könyvek behozatalában. A II. József idején Magyarországon érvényesülő enyhe szabályozás következményei lemérhetők a magánkönyvtárak külföldi könyvállományának gyors gyarapodásán, valamint azon, hogy egyes kereskedők néhány év alatt olyan könyvkészletet halmoztak fel főként a tiltott, francia és német könyvekből, ami még az 1790-es években is eladható volt.³¹

A magyar olvasók a francia könyveket a magyarországi kereskedők mellett elsősorban Bécsből szerezték be. Voltak, akik közvetlenül fordultak bécsi kereskedőkhöz, mint például a Gay testvérekhez, akár Magyarországról is, de a császárváros-

²⁶ BARBIER, Frédéric: *Buchhandelsbeziehungen zwischen Wien und Paris zur Zeit der Aufklärung*. In: FRIMMEL–WÖGERBAUER: *i. m.* (19. jegyzet) 33.

²⁷ BARBIER: *i. h.* (26. jegyzet) 39–44.

²⁸ PAVERCSIK: *i. h.* 2004. 373.

²⁹ PAVERCSIK: *i. h.* 2004. 377–383.

³⁰ GÁRDONYI: *i. h.* (14. jegyzet) 293.

³¹ Vö. MOL C. 60 1793. Fons 6. Weissenthal és Schwaiger levelei az olvasókör elleni vizsgálat ügyében. Ehhez l. még: GRANASZTÓI: *i. h.* 2009. (5. jegyzet) 150.

ban tett rendszeres látogatások, hosszabb-rövidebb tartózkodások állandó beszerzési kapcsolatokat alakítottak ki. A bécsi kereskedők STN-nel folytatott levelezésében tehát közvetlen és közvetett nyomait is kereshetjük a magyar olvasói igényeknek. A francia nyomdatermékek iránt egyre bővülő kereslet kielégítésére megalapított bécsi üzletek vevőköréhez a magyar nemesség ugyanúgy hozzátartozott, mint az osztrák vagy a cseh főnemeseik, illetve a Bécsben megforduló külföldiek.³²

Az STN-ben őrzött bécsi keltezésű levelek szerzői:

1. L. C. de Batthyáni (Batthyány Lajos gróf, később herceg) 1777 (1db)
2. Cabinet Impérial et Royal de Littérature (Trattner fenntartásában) 1785 (2db)
3. Jean Comte de Fries (iparmágnás, bankár) 1784 (1db)
4. Fries & Comp. (Fries bankár vállalata) 1785 (2db)
5. Friedrich-August Hartmann (könyvkereskedő) 1785 (1db)
6. Johann-David Hörling (könyvkereskedő) 1787–1792 (4db)
7. Johann-Baptist Mangot (könyvkereskedő) 1787 (2db)
8. Pierre Ochs (Bankár) 1784–1785 (5 db)
9. Rudolf Sammer (könyvkereskedő) 1797 (1db)
10. Joseph Stahel (könyvkereskedő) 1788 (2db)
11. Johann-Thomas Trattner (könyvkereskedő) 1772–1785 (12db)

Az STN elsőre kiterjedtnek látszó bécsi kapcsolatrendszerében már a levélszerzők foglalkozásából kiderül, hogy nem mindegyikük volt tényleges ügyfél, a levelek számából pedig csak néhányuk esetében gondolhatunk tartós együttműködésre. Ugyanakkor feltételezhetően nem minden levelezés maradt fenn; így például Rudolf Gräfferé sem, akiről mások leveleiben gyakran esik szó, Durand utazóügynök 1788-ban szintén tesz róla említést, de könyvrendelése egyelőre nem ismert.³³

A felsoroltak között Batthyány Lajos gróf az egyetlen, aki magánemberként került kapcsolatba az STN-nel. Fries és Ochs, a Habsburg-ház udvari bankárjai intézték a környék könyvkereskedőinek (köztük Weingandéknak) a pénzügyeit is.³⁴ Az STN bennük bízott a legjobban, ezért rendszeresen kért információkat már meglévő vagy leendő ügyfelekről.

Ebből a térségből Batthyány gróf levele az egyetlen eddig ismeretes magánlevél.³⁵ Az STN mint könyvbarátot, könyvgyűjtőt és nem utolsó sorban jó kapcsolatokkal rendelkező főurat kereste meg, ami nem egyedülálló, de nem is túl gyakori az STN működésében.

³² WAGNER, Hans: *Der Höhepunkt des französischen Kultureinflusses in Österreich in der Zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert.* = Österreich in Geschichte und Literatur (5.) 1961. 507–515.

³³ BACHLEITNER–EYBL–FISCHER: *i. m.* (20. jegyzet) 134.

³⁴ GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 183.

³⁵ BPUN STN Levéltára, Batthyány Lajos levele az STN-hez. Bécs 1777. május 31. Ms. 1139 1–2.

Tisztelt Uram!

Megtisztelő bizonyítékául szolgál Carli gróf³⁶ irántam való barátságának, hogy engem ajánlott tiszteletreméltó figyelmükbe. Mindig elismeréssel voltam azok iránt, akik felvilágosult buzgósággal fáradoznak az ész birodalmának territóriumát az ismeretek terjesztésével megnövelni. Az ilyen emberek hatékonyabban járultak hozzá a filozófia fejlődéséhez alig egy évszázad alatt, mint amennyit ellene az egyházi és kormányzati hatalom felfegyverzett tévedése és tudatlansága a Ponte Mole-i csata³⁷ óta megtett. Bosszantó, hogy nem tudom kihasználni – úgy ahogyan azt legszívesebben tenném – a felkínált lehetőséget, hogy Önökkel kapcsolatban maradjak. Talán még némi zavart is feltételeznek levelem alapján, és Carli gróf úr jó véleményében csatlakoznak. De közelgő házasságkötésem, valamint apám ügyeinek csak nemrég reám hárult adminisztrációja, nem beszélve az udvarnál betöltött pozícióról, amely feladatokat azzal a kevés rutinnal kell megfelelnem, amennyi egy 23 éves fiatal ember rendelkezésére állhat, nos mindezek alapján talán számíthatok megértésükre. Nagyon kevés idővel rendelkezem szabadon, de most ezt arra fordítom, hogy megköszönjem irántam való bizalmukat, reám bízva két prospektusuk terjesztését. Ezeket Rudolf Graeffernak, az egyetlen olyan könyvkereskedőnek fogom átadni, aki itt egy valódi homme de lettres-nek számít.

Kérem ne érezzen velem szemben csalódást, hogy nem válaszoltam megtiszteltetésükre, aszerint, ahogy illetett volna, és fogadja legőszintébb, rendíthetetlen elismerésemet...

Bécs, 1777. május 31. Batthyán L. gróf

Noha keresztnevét csak kezdőbetűjével jelöli, a levélben szereplő életrajzi utalások alapján biztosra vehetjük, hogy az STN egyik igazgatójának címzett levél szerzője az a Batthyány-Strattmann II. Lajos gróf, később herceg (Pozsony, 1753. – Bécs, 1806), aki Batthyány Lajos nádor unokája, Batthyány III. Adám tárnokmester és horvát bán fia volt.³⁸ 1772-ben a nádor testvére, a hercegi rangot szerző Károly fiúörökös nélkül halt meg, így az ifjú Lajos gróf örökölte meg vagyonát és a hercegi rangot is. Éppen a levél keletkezésekor vette át örökségét, amit nagykorúsá-

³⁶ Giovanni Rinaldo Carli Rubbi (Capo d'Istria, 1720. – Milano, 1795) gróf neve jól ismert: közgazdászként számos közgazdaságtani és antikvitással kapcsolatos mű szerzője (1760-ban jelent meg legnagyobb hatású műve, a *Traité sur les monnaies*), de fontos pozíciót is betöltött: az osztrák lombardiai pénzügyi és kereskedelmi tanács elnöke volt Milánóban. Az ifjú Lajos gróf esetében azonban valószínűbb, hogy itt fiára, a vele nagyjából egykorú Agostino Carli Rubbira következtethetünk.

³⁷ Ponte Mole-i, azaz Milvius hídi csata, amelyet i. sz. 312-ben Konstantin császár vívott Maxentiusszal, akit legyőzve a teljes Nyugat-római Birodalom császára lett. Konstantin leginkább arról ismert, hogy ő volt az első római császár, aki felvette a kereszténységet. A legenda szerint egy jelenek köszönhetően tért át a keresztény hitre: a Milvius hídi csata előtt, 312. október 28-án, mikor katonáival menetelt, egy kereszt jelent meg előtte a napban, e szavakkal: „E jelben győzni fogsz!”

³⁸ Vas vármegye adminisztrátora, 1787-től örökös és valóságos főispán, a Vas vármegyei felkelő nemes sereg ezredes kapitánya volt. Vö. NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1. Pest, 1857. 244, 246; KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. 1. Bp. 1911. 492–493.

gáig egy kuratórium kezelt.³⁹ Ugyanekkor, ahogy a levélben is utal rá, Pálffy Franciskával készült házasságra lépni.⁴⁰

Lajos herceg kultúra- és művészetszeretete ismert, életéről azonban keveset tudunk. Nevével leggyakrabban a körmendi kastély és park 1770–1780 közötti átépítése, a park angolkertté alakítása kapcsán találkozunk; ez híven tükrözi felvilágosult szellemét és nagy műveltségét.⁴¹ Szabadkőműves volt, 1784-től a bécsi ‘Zur wahren Eintracht’ páholy tagja. A szintén szabadkőműves Kazinczy személyesen ismerte, nagyra tartotta, és éppen Batthyány műveltségére és irodalmi érdeklődésére tekintettel kérte fel 1790-ben a megalapítandó Arkádiai Társaság tiszteletbeli elnökének. (Ebben közrejátszhatott, hogy nem sokkal korábban Batthyány levélben gratulált és köszönte meg Kazinczynak az 1789-ben megjelent *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* című levélgény-átdolgozását).⁴²

Kazinczy 1807-ben, amikor Cserey Farkasnak beszámolt a körmendi kastélykertben még a herceg által felállított Gessner- emlékkőről, rövid, tömör, de kissé csipős jellemzést adott róla:

„Ez a’ tavaly megholt Herczeg éppen olyan culturájú ’s lelkü ember volt, mint Csáky Emmanuel. Sok talentomot kapott a’ természettől, a’ neveléstől sok culturát; csak abban tévesztette-el a’ sors az ő áldásokat, hogy fő nemből hagyta születni, ’s gazdag értéket adott nékik, ’s szép külsőt, melly azt cselekedte, hogy lelkeik a’ mértékletlen szerelmeskedések által egészen enerváltatott. Minden szépítés a’ házában, a’ kertjében magának a’ Herczegnek találmányai voltak. Egykor letaszította a’ Plafondot festő Művészt az állásról, mert rosszul csinálta az ovalis figurát szegletes bolt lévén a’ boltotzat, ’s maga rajzolta-ki neki képzelhetetlen könnyűséggel a’ mit az elhibított. A’ Bécsi Musenalmanachban sokszor olvastam Ludwig v. Batthyán aláírással igen szép kis német dalokat; mellyeket a’ Herczeg maga írt.”⁴³

Kazinczy soha nem járt Körmenden, Csehy József elbeszéléséből ismerte csupán a kertet, de – különösen az említett Gessner- emlékmű miatt – nagyra értékelte.

³⁹ Vö. ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*. In: *Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSZK 131.

⁴⁰ A házasságkötés után alig egy évvel, 1778-ban Pálffy Franciska elhunyt. Ezt követően Pergen Máriát vette feleségül, akivel két fiuk született, Iván és Fülöp.

⁴¹ KONDICSNÉ KOVÁCS Éva: *Batthyány Fülöp, a mecénás főúr*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos Konferencia Körmenden*. Szerk.: NAGY Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 157.

⁴² *Kazinczy Ferenc levelezése* 23. (2. pótkötet) Kiad.: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 30–31. Kazinczy levele Batthyány Strattmann Alajosnak (1791. január 7.): „Láttam tudniillik azon lépésekből mellyeket Pesten léteben hazánknak legböltsebb fiai a’ mostani nádor ispán unszolására a’ Magyar Tudós Társaságnak alkotása eránt tettek, hogy ez a’ köz ditsőségre ’s haszonra tzelző munka felállani nem fog, ’s egy új plánum ki-dolgozásához fogtam, melly köztünk a’ római Arcadiai Társaságnak példája szerint, (mellynek diplomája ’s törvényei kezem közt vannak) egy Magyar Arcadiát támasszon. Már akkor vala szerentsém Hertzegségnek anyai nyelvünk eránt vonszó hajlandóságát esmerni, ’s el-tökéllem magamban, hogy mivel a’ pesti Királyi Magyar Tudós Társaság vagy tellyességgel nem, vagy igen későn fog felállhatni, ennek az Arcadiainak meg-nyitására Hertzegségedet kérjem.” A Társaság megalakítása csak terv maradt.

⁴³ *Kazinczy Ferenc levelezése* 4. Kiad.: VÁCZY János. Bp. 1893. MTA, 475–476.

A körmendi egyike volt a legigényesebben kialakított angolkerteknek a 18. század végi Magyarországon. Olyan művészeti alkotássá vált a herceg irányítása alatt, amely egyszerre gyönyörködtetett és egyben filozófiai gondolatokat közvetített. Batthyány először éppen az STN-nek írott levél idején, vagyis 1777-ben adott utasítást a várkert átépítésére.⁴⁴ Ennek szellemi karakteréből két markáns csoport emelhető ki: egyrészt antik istenek ligetévé igyekezte formálni, benépesítve görög istenek templomaival, szobraival, másrészt a modern, társadalomközpontú filozófia kertben megjeleníthető formáit kereste. „A kert programját a felvilágosodás filozófiájának a hazai arisztokrácia körében egyedülállóan demonstratív vállalása határozta meg.”⁴⁵ A felvilágosodás filozófiájának alapkategóriái jelentek meg a Csend allé vagy a Filozófusok sétánya kialakításban, és abban, hogy templomot kívánt emelni a Természetnek, a Társadalomnak és a Szükségszerűségnek.⁴⁶ Az STN-nek adott válaszában határozottan, fiatalos hévvel és harciassággal áll ki a felvilágosult eszmék és terjesztők mellett: elkötelezettségét ma ismert legfőbb műve, a körmendi kert csak megerősíteni tudja.

Batthyány irodalmi, filozófiai érdeklődése egyértelmű; kielégítésére olvasmányok gazdag választékára volt szüksége. Saját könyvgyűjteményéről azonban jóformán semmit sem tudunk. Jól ismert viszont közvetlen fiúörökös nélkül elhunyt nagybátyjának, Batthyány Károly hercegnek a könyvtára, akitől Lajos gróf a hercegi címet és minden vagyonát, így könyvtárát is megörökölte.⁴⁷ A Batthyányoknak Körmenden is volt könyvtárak: a 18. századi építési kimutatásokban is találkozunk erre vonatkozó adatokkal, a 19. század elején pedig már egyértelműen számon tartották.⁴⁸ Az állomány összetételét nem, de nagyságát ismerjük egy 1880-as leltárból: összesen 3177 kötetet tett ki.⁴⁹ A fennmaradt könyvek között képviseltetik magukat a filozófiai és társadalomtudományok, az egyetemes történelem, a természettudo-

⁴⁴ KOPPÁNY Tibor: *A körmendi kastélypark építéstörténete*. = Vasi Szemle (33.) 1979. 376. A kertépítési munka elveit és módját, amint azt Kazinczy sorai is bizonyítják, Batthyány maga szabta meg. A rendelkezésre álló adatok szerint a kert átépítése, illetve bővítése nagyjából egy évtizedig tartott.

⁴⁵ GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek*. Bp. 1999. Akadémiai Kiadó, 20.

⁴⁶ GALAVICS: *i. m.* (45. jegyzet) 20.

⁴⁷ ÖTVÖS: *i. h.* (39. jegyzet) 133. Batthyány Károly hercegnek jelentős könyvgyűjteményei Bécsben és trautmansdorfi kastélyában ismertek, bécsi könyvtártermét a kor szellemében alakította ki. Ez utóbbit az örökös, Lajos nagykorúságáig a kalocsai érsek, Batthyány József használta. A gyűjtemény 1006 műből állt.

⁴⁸ DOBRI Mária: *A körmendi Batthyány-Strattmann Könyvtár*. In: *A Batthyányak évszázadai i. m.* (41. jegyzet) 325–331, 325.

⁴⁹ DOBRI: *i. h.* (48. jegyzet) 325. A kastélynak és értékeinek 1945-ös feldúlását a könyvtár sem kerülhette el, bár a levéltárhoz és a műgyűjteményhez képest kevesebb kárt szenvedett. A megmaradt állomány megmentése érdekében még 1945-ben Budapestre szállították az anyagot, amely végül az Iparművészeti Múzeumba került. A veszteség megállapítható: 160 mű veszett el, mintegy 800 kötetben. Az állomány legnagyobb részét azok a könyvek tették ki, amelyeket Batthyány Károly könyvtárának szokás nevezni. Ugyanakkor egyértelmű, hogy nem minden könyve került a már említett bécsi és trautmansdorfi könyvtárából Körmendre.

mányok régebbi és újabb kiadásai, de színdarabok, regények, libertinus kiadványok is megtalálhatók, zömében 18. századi francia kiadásban. Ezekről alaposabb kutatások hiányában egyelőre csak feltételezni lehet, hogy egykor Batthyány Lajos könyvei voltak. Külön kiemelném Diderot *Enciklopédiá*-ja 1770-es kiadásának köteteit a *Supplément* és *Planches* kötetekkel, amelyeket már biztosan nem Károly herceg szerzett be.⁵⁰

Batthyány levelének egyik fontos információja, hogy hogyan került az STN látóterébe. Az összekötő kapocs, Carli gróf neve mögött azt az Agostino Carli Rubbit sejtjük, akivel Batthyány akár a Terezianumban is megismerkedhetett közelebbről: Batthyány 1762–1767, Carli pedig 1766–1768 között tanult ott.⁵¹ Carliék Milánó társadalmi és kulturális elitjéhez tartoztak: Agostino apját, Gian Rinaldo Carli Rubbit politikai karrierje tette az osztrák fennhatóság alá tartozó Lombardia egyik legbefolyásosabb emberévé, tudományos (elsősorban államtudományi és közgazdaságtani) tevékenysége révén pedig a milánói felvilágosodás központi figurájaként tartják számon.⁵² Carliék közvetlen kapcsolatban álltak az STN-nel; a levéltár Agostino levelezését is megőrizte.⁵³

Az STN jelentős üzleteket bonyolított le itáliai kereskedőkkel, főleg az északolasz városokban. Olasz kapcsolataik mozgatórugója egy Ami Bonnet nevű, genfi származású kereskedő és könyvügynök volt, aki Milánóban letelepedve kiterjedt informátori hálózatot irányított a svájci könyvkiadók üzletének fellendítésére. Agostino Carlit is ő ismertette össze az STN-nel.⁵⁴ Az ifjú Carli gróf – levelei alapján – élénken érdeklődött a filozófiai és politikai újdonságok iránt, de az olasz könyvpiaci lehetőségekkel kapcsolatban is gyakran látta el tanáccsal Ostervaldot.⁵⁵

Amikor 1777-ben az STN személyesen – Carli tanácsára – Batthyány grófot kereste meg könyvkatalógusaival, ezzel a lépéssel személyén keresztül egyúttal belépőt próbáltak szerezni az ifjabb generáció nyitott szellemiségű bécsi arisztokrata közegébe is.

A személyes kapcsolatfelvételre egy főrangúval magyarázat lehet, hogy az STN számára Bécs távoli és ismeretlen terepet jelentett, ráadásul az első kísérlet, hogy betegyék lábukat a császárváros könyvpiacára, nem járt sikerrel.

⁵⁰ Vö. CSENKI Éva: *Az Iparművészeti Múzeumban őrzött Batthyány könyvtár kötéseiről*. In: *A Batthyányak évszázadai i. m.* (41. jegyzet) 331–335. 331.

⁵¹ GEMMEL FLISCHBACH, Max Freiherr von: *Album der K.K. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Wien, 1913. 36, 41; STANCOVICH, Pietro: *Biografia degli uomini distinti dell'Istria*. Capodistria, 1888. 303.

⁵² TRAMPUS, Antonio: *Gianrinaldo Carli at the centre of the Milanese Enlightenment*. = *History of European Ideas* (4.) 2006. 456–476.

⁵³ PASTA, Renato: *Les échanges avec l'Italie*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 455–467. Az STN-nek Itáliával szinte a kezdetektől fogva gyümölcsöző kapcsolatai voltak. Hatalmas levelezés maradt fenn a különböző olasz partnerekkel.

⁵⁴ 1772–1774 között 12 levele maradt fenn az STN levéltárában. Vö. PASTA: *i. h.* (53. jegyzet) 469.

⁵⁵ PASTA: *i. h.* (53. jegyzet) 469.

1772-ben már történtek lépések az együttműködésre Johann-Thomas Trattnerrel, a legjelentősebb bécsi könyvkiadóval és kereskedővel különböző utánnomások kapcsán, majd 1775-ben az STN újrakiadásában készülő *Description des Arts et Métiers*-re tett javaslattal.⁵⁶ Az STN a drága könyvsorozat példányait nem szívesen adta csere alapon: készpénzre volt szüksége, hogy fedezze a kiadás költségeit. Trattner azonban, aki maga is az utánnomásra szakosodott, vonakodott belemenni készpénzes ügyletekbe; neki az lett volna az érdeke, hogy megszabaduljon saját kiadványaitól. Cserét ajánlva akarta a *Description* első megjelent négy kötetének hat példányát átvenni.⁵⁷ Az STN-nek nem tetszett az ajánlat, így ez az első próbálkozás kudarcba fulladt. Trattner 1776-os válaszlevelében mindennek dacára megküldte latin, francia, olasz és magyar nyelvű kiadványainak 1775-ös jegyzékét, valamint nem kis kárörömmel azt is elárulta, hogy sikerült megállapodnia egy másik kiadóval a *Description*-nak egy folio méretű és jobbnak tartott változatáról.⁵⁸

Egy másik ügy is közrejátszott abban, hogy az STN felvette a kapcsolatot Trattnerrel, az udvari előjogokat élvező könyvkereskedővel: a *Description* még megjelenés előtt álló kötetei közül néhányat (jó üzleti érzékkel, gondolva az új piacszerzés lehetőségére) Mária Terézia császárnőnek szerettek volna ajánlani. Ehhez engedélyre volt szükség, azt azonban nem tudták, hogy kihez és hogyan forduljanak. Trattner segítőkésznek mutatkozott, Kaunitzot javasolta a közvetítéshez, de némi leereszkedéssel kiiktatta az STN-t diplomáciai érzéketlensége miatt: a császárnő biztos, hogy nem fogja jó néven venni egy ilyen fontos kiadvány esetén, hogy őt csupán harmadikként keresték meg a porosz király és az orosz cárnő után, hiszen – mint Trattner fogalmaz – „ő magát a legnagyobbak tartja”.

Nem véletlen tehát, hogy Batthyány sem Trattnert, hanem Rudolph Gräffert nevezte meg 1777-ben mint egyetlen számításba jöhető kereskedőt, akit érdekelhetett a francia könyvek mindkét katalógusban szereplő választéka. A két prospektus – ahogy azt Batthyány nevezi – nem ugyanannak a katalógusnak két példánya, hanem az egyik a hivatalos, engedélyezett könyveké, a másik pedig a tiltott, ún. filozófiai könyveké. A két katalógus együttes megküldése bevett gyakorlat volt. Éppen ekkor, 1776-ban indított el az STN egy valóságos reklámhadjáratot: körlevélben értesített 156 európai könyvkereskedőt tevékenységéről. Voltak, akik ezt a levelet a „filoz.könyvekkel”, mások „filoz.könyvek nélkül” kapták meg.⁵⁹ A hivatalos katalógus 1773-ban 300 tételt,⁶⁰ a tiltott könyveké 1775-ben 110 tételt tartalmazott.⁶¹

⁵⁶ BPUN STN levéltár, Trattner levelei (12db), 1772–1785. Ms. 1226.

⁵⁷ Trattner levelei az STN-hez. Bécs, 1772. február 15., 1776. december 6., 1776. március 27. Ms. 1226. 3–26.

⁵⁸ Az STN in quarto méretben készítette el a sorozatot.

⁵⁹ DARNTON, Robert: *Edition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle*. Paris, 1991. Gallimard, 28–29. Azok kapták a filozófiai könyvek listájával, akik nem voltak vesztélyben.

⁶⁰ 1787-ben viszont már 1700-at. DARNTON, Robert: *Entre l'éditeur et le libraire: les étapes des ventes*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 344.

Batthyány kellően megbízható személynek számított, hiszen az STN egyik bizalmas ügyfele ajánlotta a figyelmükbe. Szellemi nyitottságára, mi több, kritikus szemléletére levelének az egyházra és a kormányzati hatalomra vonatkozó mondata további bizonyosságul szolgál. Ez volt az a nyitottság, amit Batthyány a Bécsben akkor működő könyvkereskedőket ismerve egyedül Rudolf Gräfferről feltételezett.⁶²

Nyolc évvel később, 1784-ben, teljesen megváltozott piaci körülmények között Trattner és az STN újra kapcsolatba került egymással. A francia könyv terjesztési lehetőségeiben óriási fellendülést hozott a II. József uralkodása idején liberalizált könyvkereskedelem, amelynek hatására konkurenciaharc alakult ki a bécsi kereskedők között.⁶³ Trattner már nem engedhette meg magának, hogy elkerülje az STN üzleti törekvéseit, és kimaradjon az általuk forgalmazott könyvek terjesztéséből.

Az együttműködést az 1784-ben újonnan megnyitott varsói fióküzlet buzgó vezetőjének könyvrendelése kényszerítette ki: Varsóból Neuchâtelbe Trattner megkérdezése nélkül, de az ő nevében komoly megrendelés érkezett engedélyezett és tiltott könyvekre egyaránt.⁶⁴ Trattnert az ügyről a bécsi bankár, Fries gróf értesítette, ugyanis először őt kérték meg a svájciak, hogy szimatoljon körbe: Trattner korábban fölényeskedő viselkedése miatt gyanakvással fogadták a szívélyes hangú levelet, és a tekintélyesnek ígérkező megrendelést.⁶⁵ A több mint negyven tételes listán az egyes tételekből tíz, hat vagy négy darabot rendeltek. Az STN gyakorlatában ez nagy szállítmánynak számított.⁶⁶ A három részre szakadt Lengyelországban, az 1770-es évek második felétől Varsó lett a központja a franciát mint a társadalmi élet hivatalos nyelvét beszélő elitnek, amely számára ebben az időszakban a francia nyelv használata és a franciás életforma kötelező érvényűvé vált.⁶⁷ A francia nyomdatermékek iránti kereslet komoly növekedésnek indult; erre utal, hogy az 1780-as években Varsóban működő hét legjelentősebb kereskedő közül ötnek volt kapcsolata az STN-nel.⁶⁸ Működésüket elősegítette, hogy az egyébként luxuscikknek számító francia könyvek behozatala nem ütközött nehézségbe.⁶⁹ Az STN állandó partnerei segítségével hosszú időn keresztül gazdag kínálattal látta el a lengyel nemeseket. Trattner varsói üzletvezetője számára valószínűleg az üzletnyitást

⁶¹ DARNTON: *i. m.* (59. jegyzet) 28. A tiltott könyvek katalógusának csupán még egy változata maradt fenn 1781-ből, de ebben mindössze 16 további tétel szerepel.

⁶² FRANK-FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 61. Rudolf Gräffer 1768-ban nyitotta meg üzletét. Ő is szabadkőműves volt, ezen keresztül számos kapcsolattal.

⁶³ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 246–256. BODI: *i. m.* (20. jegyzet) 80.

⁶⁴ BPUN STN levéltár (Trattner) Varsó, 1784. márc. 3. Ms. 1226.

⁶⁵ Vö. Johann Fries gróf válasza: BPUN STN, 1784. április 3., Bécs. Ms. 1153 259–260.

⁶⁶ Vö. DARNTON, Robert: *Le livre prohibé aux frontières: Neuchâtel*. In: *Histoire de l'édition française II*. Ed.: R. CHARTIER, H.-J. MARTIN. Paris, 1987. Fayard, 450.

⁶⁷ BÉGUIN-KNOEPFLER, Marie: *Les échanges avec la Pologne*. In: *La Société Typographique...* *i. m.* (10. jegyzet) 435.

⁶⁸ BÉGUIN-KNOEPFLER: *i. h.* (67. jegyzet) 437. Van némi hasonlóság a lengyel és a magyar viszonyok között abban, hogy a hét kereskedő közül egyetlen egy volt lengyel, a többi mind német vagy francia származású. Trattner fióküzlete a kisebbek közé tartozott.

⁶⁹ BÉGUIN-KNOEPFLER: *i. h.* (67. jegyzet) 438.

követően derült ki, hogy milyen lehetőségek vannak még ezen a területen, és az öt konkurens kereskedő mellett megéri hatodikként ugyanonnan rendelni. Levelében ezt úgy fogalmazza meg, hogy Varsó különösen kedvező hely az üzletkötésre.⁷⁰ Az STN-től megrendelhető kiadványok jobban eladhatók lehettek, mint Trattner saját kiadványai, de nem biztos, hogy az üzletvezető erről Trattnert magát tájékoztatni akarta volna.

Tudomást szerezve az ügyről Trattner mélyen felháborodott, hiszen a készpénzes megrendelést a végén neki kellett volna kifizetnie. Korábbi kioktató stílusában kérte számon az STN-en, hogy hogyan merészelték az ő megkérdése nélkül elindítani a szállítmányt, majd közölte velük, hogy továbbra is meg tudja szerezni a legjobb francia könyveket csere alapon, nincs rászorulva arra, hogy készpénzt adjon értük.⁷¹ Nyomatékolta azt is bejelentette, hogy elküldi katalógusát. Két héttel később kelt levele már lényegesen barátságosabb hangot ütött meg. Ekkorra már feladta ellenállását a varsói szállítmánnyal szemben, bár kitartott amellett, hogy saját termékeivel fizessen.⁷² Az STN francia könyvkínálatán keresztül az 1780-as évek közepére komoly tényezővé vált a kelet-európai könyvpiacra, így erőfölénybe került Trattnerrel szemben: a feltételeket inkább ő diktálta, és végül Trattner volt kénytelen „megadni magát”. Néhány, az STN égisze alatt megjelentetett könyvet végül mégis megrendelt tőlük⁷³: először az STN házi szerzőjének számító Louis-Sebastien Mercier 1784-ben kiadott *L'Homme sauvage* című művének hat, és a tiltott *L'an 2440* című, szintén Mercier-könyv új kiadásának tizenkét példányát (az eredeti névtelenül 1771-ben jelent meg). Sőt, a *Mémoires historiques et politiques sur les pays-bas autrichiens* című kiadványból, amelynek megjelenéséről Trattner valahonnan tudomást szerzett, tájékoztatást kért, és azt, hogy ha rendelkezésükre áll, küldjenek huszonöt példányt (a téma helyi vonatkozása magyarázza a kiemelkedően magas példányszámot).⁷⁴

A varsói könyvek megérkezését követően Trattner fontosnak tartotta, hogy külön levélben értesítse az STN-t a jelentős összeg határidőre történő és pontos (2876 livre) kifizetéséről, de még ebben a levelében sem tett le arról, hogy „a több mint egymilliót érő könyvraktárából, amelyben nagyon szép kiadványok is vannak”, harminc százalék engedménnyel megpróbáljon eladni valamit.

1785-ben Bécsből is jelentkezett az STN-nél egy kétes figura, szintén Trattner neve mögé bújva, a Cabinet impérial de littérature, vagyis Birodalmi Olvasókör vezetőjeként. Szokatlan kérését, hogy a kiadó küldjön egy-egy példányt minden frissen

⁷⁰ Trattner, Varsó, 1784. márc. 3. Ms. 1226.

⁷¹ Trattner, Bécs, 1784. április 12. Ms. 1226. 13.

⁷² Trattner, 1784. május 1. Bécs. Ms. 1226. 15.

⁷³ Trattner levele: STN, 1784. június 2., Bécs. Ms. 1226 19.

⁷⁴ Patrice Neny gróf, németalföldi származású államférfi 1784-ben napvilágot látott művére az előszó szerint húsz évet kellett várni: 1758-ban Bécsben kapott felkérést arra, hogy a későbbi II. József államelméleti és államigazgatási ismereteinek bővítéséhez írja meg a németalföldi intézmények történetét és működését. A mű Neuchâtelben jelent meg, Samuel Fauche kiadásában.

megjelent kiadványából, azzal magyarázta,⁷⁵ hogy az olvasókör tagjai a legelőkelőbb főurak, akik azonnal megveszik a könyvet, ha megtetszik nekik. Az olvasókör vezetője a hangsúlyt olyannyira az újdonságokra fektetette, hogy amikor válaszképpen megkapta az STN legújabb katalógusát, felháborodottan írt vissza, hogy alig talált benne egy tucatnál több olyat, ami az előzőben még nem szerepelt.⁷⁶ Allítása szerint a több éve működő olvasókörben a felsorolt művek nagy része már rendelkezésre áll. A második levélhez mellékelte listáján ennek megfelelően az STN-től beszerezhető aktuális kínálatból választott, amelybe népszerű művek legújabb, olcsó kiadása mellett, mint Grécourt libertinus költő műveinek összkiadása, túlnyomórészt aktuálpolitikai és gazdaságpolitikai műveket találunk: Mirabeau *Doutes sur la Liberté de l'Escaut* című, 1784-ben megjelent vitairata például azért érdekes, mert egy II. József által kezdeményezett burkolt hatalmi törekvés ellen íródott, és mint ilyen, nagy érdeklődésre tartott számot a császárváros elit köreiből. (II. József az Escaut folyó hajózhatóságát próbálta kieszközölni, amely azt eredményezte volna, hogy Hollandián keresztül megvalósul a közvetlen összeköttetés a tengerrel.⁷⁷)

Nagy érdeklődés övezte Necker írásait és a körülötte kialakuló vitákat is: *La critique du dernier ouvrage de Necker* (par le Marquis Condorcet), valamint az *Examen du même ouvrage par Forbronnais* egymás után következnek a listán, bár a második még meg sem jelent. A további címek alapján az aktuálpolitika (mint Linguet-től a *Mémoires sur la Bastille*) és a botránykrónikák (Imbert: *La chronique scandaleuse, Les fastes de Louis XV.*) népszerűségéhez képest a szépirodalom kissé hátrébb került: ezen a területen kevesebb volt a friss megjelenés, mint az éppen aktuális eseményekre reagáló politikai tematikában. Az irodalmi kínálat kevésbé változott évről évre, és a számos utánnomás miatt könnyebb volt a beszerzésük is. Ezért rendelkezett a kilétét gondosan titokban tartó olvasókör-vezető főként olyan műveket az STN-től, amelyeket valamelyik svájci kiadó jelentetett meg: az említett Grécourt összes műve, Voltaire-től a *Romans et contes*, Johann Pezsl osztrák író 1783-ban németül, 1784-ben pedig franciául megjelent regénye, a *Faustin ou le siecle philosophique* vagy Wieland *Musarion ou la philosophie des graces* című verseskötete (franciául 1780 után jelent meg), Antoine Touron-tól a *Les promenades de Clarisse* (1784), az *Aureli et Alphonse* és a *Les voyages d'amour fils de Vénus* – mind svájci első kiadású vagy svájci utánnomásban olcsóbban megjelentetett könyv, mely a bécsi olvasók számára valódi újdonság volt, vagy jó áron beszerezhető kiadványként jelent meg. Az olvasókör nevében eljuttatott megrendelést nagy valószínűséggel nem teljesítették; az STN igazgatóit ugyanis gyanakvással töltötte el, hogy az olvasókör vezetője nem fedte fel kilétét, csupán arra hivatkozott megbíz-

⁷⁵ Cabinet impérial de littérature, Bécs, 1785. június 12., július 17. Ms. 1131 1–5.

⁷⁶ Ebből az is kiderül, hogy eljutott hozzá az évente megjelentetett katalógusnak egy korábbi példánya.

⁷⁷ Az 1648-as münsteri megállapodás értelmében erre nem volt lehetőség, Franciaország és Anglia hatalmi terjeszkedésként értékelte az indítványt, ezért ezt minden eszközzel megakadályozta. Mirabeau a holland köztársaság jogainak védelmében az osztrákok erőszakos fellépése ellen szállt síkra, amelybe nem kevés taktikai szempont is közrejátszott, hogy visszatérhessen Franciaországba.

hatóságának fedezetéül, hogy Trattner a tulajdonos. Az STN két bécsi informátorát is ráuszította a valós helyzet kiderítésére. Ezek más-más eredményre jutottak ugyan, de a megtévesztés ténye beigazolódott.

Először a bécsi pénzügyeket kezelő Ochs bankártól kértek segítséget, aki nem sokkal az első olvasóköri levél után arról számolt be, hogy már nem Trattner a tulajdonosa a helynek, hanem Ajala gróf Raguzából. Pénzügyi helyzete azonban egyáltalán nem nevezhető stabilnak, azaz a bankár nem ajánlja, hogy üzleteljenek vele.⁷⁸

Néhány hónap múlva Fries gróf egy másik nyomozás kapcsán derített fényt arra, hogy az a Grandmesnil a tulajdonosa az olvasókörnek, akit az STN már régóta próbál felkutatni hatalmas adósságai miatt.⁷⁹ Grandmesnil 1781-ben már kapcsolatban állt az STN-nel, de akkor még hesse-homburgi kereskedőként, ahonnan úgy tűnt el, hogy nem egyenlítette ki a számláját.⁸⁰ Fries azt is kiderítette, hogy Grandmesnil megkapta Trattnertől az olvasókör működtetésének jogát, cserébe viszont neki kellett a *Gazette française* című újságot írnia, amit Trattner adott ki. Trattner elégedetlen volt Grandmesnil teljesítményével, ráadásul az olvasókör nem jövedelmezett túl jól, ezért a megállapodás felmondására készült. Fries leginkább azt akarta kideríteni, hogy a váratlanul előkerült Grandmesnilen behajtható-e a tartozása. 1788-ban ismét előkerül Grandmesnil neve, aki ekkor már különböző francia folyóiratok jól jövedelmező utánnyomására szakosodott Bécsben.⁸¹ Az STN utazóügynöke, Durand 1788-ban a régóta keresett adós leleplezésére készült, amiről egyik bécsi levelében számolt be az STN-nek.⁸²

A francia származású Charles Grandmesnil Bécsbe vezető útja a tiltott könyvkereskedelem belső világába és működési mechanizmusába enged bepillantást. Hasonló háttérrel és múlttal érkezett Strasbourgból Bécsbe a két másik francia származású üzlettulajdonos is 1783–1785-ben. Az egyik üzletet a Gay testvérek alapították, akik komoly tényezővé váltak a francia könyvek bécsi piacán, annak ellenére, hogy nagy konkurenciával kellett számolniuk.⁸³ Strasbourgi üzletüket később is megtartották, és Párizsban is fenntartottak egyet. A Nancy és Strasbourg között fekvő Lunévilleben kezdték pályájukat az 1770-es évek elején, ahol már akkor az STN-nel üzlelteltek, de komoly konfliktusaik támadtak megbízhatatlanságuk miatt.⁸⁴ Ez azonban nem akadályozta egyik felet sem abban, hogy később legjelentősebb strasbourgi partnereiké váljanak; az együttműködésből harmincöt levél maradt fenn. Bécsbe érkezettük már kiadói tevékenységet is folytattak. A másik üzletet egy Bartholemy nevű, 1785-ig szintén Strasbourgban működő könyvkereskedő nyitotta, akinek bécsi felfedezéséről az STN ügynöke, Durand 1788-ban nagy meglepéssel értesítette

⁷⁸ Ochs levele az STN-nek. Bécs, 1785. július 23. Ms. 1188 14.

⁷⁹ Fries levele az STN-nek. Bécs, 1785. október 24. Ms. 1153 257.

⁸⁰ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248.

⁸¹ FRANK–FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 63.

⁸² FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.

⁸³ GRANASZTÓI: *i. h.* 2009. (5. jegyzet) 145–148.

⁸⁴ CLARK, Andrew H.: *Jean Chénoux, un libraire*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 522–525.

főnökeit.⁸⁵ Grandmesnilhez hasonlóan ő sem rendezte tartozását az STN-nel, és úgy gondolta, hogy Bécsben, a jozefinista reformok kedvező feltételei mellett újrakezdhetheti anélkül, hogy rátalálnának. A francia könyvek kereskedelmének szoros kapcsolati hálóját mutatja, hogy Bartholemy, mielőtt rövid életű strasbourgi üzletét megnyitotta volna, annak az Akademische Buchhandlungnak volt az alkalmazottja, amellyel Weingandék 1785-ig – tartozásuk összegéből ítélve – komoly üzletet folytattak.⁸⁶ Az összefonódások köre végképp bezárult azzal, hogy Bartholemy – Durand elbeszélése szerint – 1788-ban éppen Trattner egyik megbízottja lett, és arra készült, hogy néhány hónapon belül átvegye a varsói fióküzletet.⁸⁷

A következő részben bemutatandó Hartmann, Hörling, Mangot és Stahel, akik 1785 után léptek a bécsi könyvkereskedelem színterére, és jelentékeny szerepet vállaltak a tiltott francia kiadványok terjesztésében, ha nem is ilyen kalandos, de változatos háttérrel indították el önálló vállalkozásukat Bécsben. Üzletstratégiájuk és működésük sikere hasonlóképpen változatos képét mutatja az 1780-as évek végén megerősödő és átmenetileg gazdag külföldi kínálattal szolgáló birodalmi főváros könyvpiacának.

GRANASZTÓI, OLGA

**Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution européens
du livre français**

*Les rapports viennois de la Société Typographique de Neuchâtel
1772–1785*

L'augmentation du nombre des imprimés arrivés en Hongrie de l'étranger, autant que la montée de l'intention à la lecture, l'apparition des différentes modes de la lecture deviennent perceptibles surtout depuis le règne de l'empereur Joseph II. Une des questions les plus importantes est de voir, comment les imprimés français, déterminants la communication imprimée aux dernières décennies du 18e siècle, par quels moyens, réseaux et relations culturels, et comment sont-ils distribués.

La comparaison des correspondances de bibliopoles viennois, conservées dans les Archives de la Société Typographique de Neuchâtel avec les documents, déjà enregistrés ou nouvellement retrouvés de rapport hongrois aident à éclaircir le rôle effectif aux années 1780 de Vienne, capitale impériale, dans la distribution des livres français en Europe Centrale, comment s'est-elle élevée dans le processus de hiérarchisation du marché libraire de l'Empire Habsbourg. Vienne, capitale de l'époque de l'empereur de Joseph s'est retrouvée lentement à la tête de la réception de la nouvelle offre livresque, surtout du point de vue du dynamisme de la réponse donnée aux mesures de réformes. Si ce n'est que pour une période courte, toute de même les libraires de Hongrie disposaient d'un offre capable de soutenir la concurrence envers le public local en raison des conditions favorables de l'importation des livres étrangers.

⁸⁵ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.

⁸⁶ FRANK–FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 13.

⁸⁷ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.